

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه سمنان  
دانشکده‌ی علوم انسانی  
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه

برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

**بررسی تصویر در شعر دفاع مقدس**

**با تأکید بر شعر دهه‌ی هشتاد**

استاد راهنما

**دکتر داود محمدی**

استاد مشاور

**دکتر سارا وزیرزاده**

پژوهش‌گر

**محترم سعیدی**

زمستان ۱۳۹۲

### تعهدنامه

این جانب، محترم سعیدی؛ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات مقاومت دانشگاه سمنان، تعهد می‌نمایم که محتوای این رساله، نتیجه‌ی تلاش و مطالعه و تحقیق این جانب و نیز راهنمایی و مشاوره‌ی استادان محترم دانشگاه سمنان می‌باشد.

محترم سعیدی

۱۳۹۲ / ۱۲ / ۲۰

کلیه‌ی حقوق مادی و معنوی حاصل از نتیجه‌ی مطالعات این رساله متعلق به دانشگاه سمنان است.

## چکیده

تصویرپردازی یکی از اساسی‌ترین مباحث زیبایی‌شناسی در شعر است که از گذشته تاکنون و به شکل‌های مختلفی مورد توجه ادیبان و شاعران قرار گرفته است. نقش مسلم تصویر و اهمیت تصویرسازی در شعر فارسی بر کسی پوشیده نیست. یکی از جامع‌ترین تعاریف تصویر این است که تصویر، هر نوع دریافت شاعر از اطراف خویش و ارائه‌ی آن در شعر به واسطه‌ی عناصر، ابزارها، صنایع و آرایه‌های ادبی است؛ چه این دریافت حسی باشد و چه انتزاعی. بررسی آثار ادبی فارسی در حوزه‌ی شعر معاصر به‌ویژه در حوزه‌ی شعر دفاع مقدس نشان می‌دهد که کیفیت و نوع تصاویر در این اشعار، دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فردی است که در انواع دیگر شعر معاصر کم‌تر به چشم می‌خورد. تصویر در شعر دفاع مقدس، فقط یک تزئین نیست؛ بل که القاکننده‌ی معانی بسیار عمیق، دل‌نشین و زیباست. در واقع، معنی در شعر دفاع مقدس؛ جزء لاینفکی از تصویر محسوب می‌شود.

در این پژوهش، ضمن بررسی تعاریف مختلف تصویر و ویژگی‌های آن، در دو بخش مجزا با عنوان تصویرپردازی با صورخیال (تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز) و تصویرپردازی بی‌صورخیال (سمبل، اسطوره، آرکی‌تایپ، تمثیل، اغراق، پارادوکس، توصیف، ترکیب‌سازی، تشخیص، حس‌آمیزی)؛ به تجزیه و تحلیل یافته‌ها پرداخته‌ایم. برای این منظور، ده مجموعه شعر منتشر شده توسط کنگره‌ی سراسری شعر دفاع مقدس در دهه‌ی هشتاد را بررسی کرده و سیر کلی آفرینش تصویر را در این اشعار با نگرشی نو و براساس نقد ادبی جدید نشان داده‌ایم.

کلمات کلیدی: تصویر، صورخیال، شعر تصویری، شعر دفاع مقدس، دهه‌ی هشتاد.

## فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
<b>فصل اول: کلیات تحقیق</b>	
۳	۱-۱) پیش‌گفتار
۵	۲-۱) بیان مسأله
۶	۳-۱) اهداف و ضرورت پژوهش
۶	۴-۱) پرسش‌های پژوهش
۶	۵-۱) فرضیه‌ها
۶	۶-۱) کاربران پژوهش
۷	۷-۱) روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۷	۸-۱) پیشینه‌ی پژوهش
<b>فصل دوم: تصویر</b>	
۹	۱-۲) تصویر چیست؟
۱۱	۱-۱-۲) اهمیت تصویر در شعر
۱۵	۲-۱-۲) ویژگی‌های تصویر
۱۷	۳-۱-۲) تصویر در مکاتب ادبی
۱۸	۴-۱-۲) اقسام تصویر
۱۸	۱-۴-۱-۲) تصویر زبانی
۱۹	۲-۴-۱-۲) تصویر مجازی
۱۹	۵-۱-۲) سیر تحول تصویر در شعر فارسی
۲۰	۲-۲) تخیل
۲۲	۱-۲-۲) تخیل در مکاتب ادبی
۲۳	۲-۲-۲) اقسام تخیل
۲۴	۳-۲-۲) تصویر خیال

- ۲۵ ----- (۳-۲) تصویرپردازی با صورخیال
- ۲۷ ----- (۱-۳-۲) تشبیه
- ۲۸ ----- (۱-۱-۳-۲) اقسام تشبیه
- ۲۸ ----- (۲-۳-۲) استعاره
- ۳۰ ----- (۱-۲-۳-۲) استعاره و تشبیه
- ۳۰ ----- (۲-۲-۳-۲) اقسام استعاره
- ۳۰ ----- (۱-۲-۲-۳-۲) اقسام استعاره‌ی مصرحه
- ۳۱ ----- (۲-۲-۲-۳-۲) اقسام استعاره‌ی مکنیه
- ۳۱ ----- (۳-۳-۲) کنایه
- ۳۲ ----- (۱-۳-۳-۲) اقسام کنایه
- ۳۴ ----- (۴-۳-۲) مجاز
- ۳۴ ----- (۱-۴-۳-۲) اقسام مجاز
- ۳۴ ----- (۱-۱-۴-۳-۲) اقسام مجاز مرسل
- ۳۵ ----- (۴-۲) تصویرپردازی بی صورخیال
- ۳۷ ----- (۱-۴-۲) استعاره گونه‌ها
- ۳۷ ----- (۱-۱-۴-۲) نماد یا سمبل
- ۳۹ ----- (۲-۱-۱-۴-۲) تفاوت نماد و استعاره
- ۳۹ ----- (۳-۱-۱-۴-۲) اقسام نماد
- ۴۱ ----- (۲-۱-۴-۲) اسطوره
- ۴۳ ----- (۱-۲-۱-۴-۲) اقسام اسطوره
- ۴۳ ----- (۳-۱-۴-۲) آرکی تایپ
- ۴۴ ----- (۴-۱-۴-۲) تمثیل
- ۴۵ ----- (۲-۴-۲) پارادوکس
- ۴۶ ----- (۳-۴-۲) اغراق
- ۴۷ ----- (۴-۴-۲) توصیف
- ۴۷ ----- (۵-۴-۲) ترکیب‌سازی
- ۴۸ ----- (۶-۴-۲) حس‌آمیزی
- ۴۹ ----- (۷-۴-۲) تشخیص

### فصل سوم: شعر دفاع مقدس

- ۵۳ ----- (۱-۳) شعر پایداری
- ۵۴ ----- (۱-۱-۳) شعر جنگ
- ۶۱ ----- (۲-۱-۳) شعر دفاع مقدس
- ۶۶ ----- (۱-۲-۱-۳) شعر دفاع مقدس در دهه‌ی هشتاد
- ۶۹ ----- (۲-۳) معرفی مجموعه شعرهای منتخب
- ۷۰ ----- (۱-۲-۳) از طراوت سرخ
- ۷۲ ----- (۲-۲-۳) میعاد دوازدهم
- ۷۴ ----- (۳-۲-۳) روایت مجنون
- ۷۶ ----- (۴-۲-۳) روایت چهاردهم
- ۷۸ ----- (۵-۲-۳) زخم سيب
- ۸۱ ----- (۶-۲-۳) این شرح بی‌نهایت
- ۸۳ ----- (۷-۲-۳) امواج ارغوانی
- ۸۶ ----- (۸-۲-۳) هم سرو، هم صنوبر
- ۸۹ ----- (۹-۲-۳) سجاده‌های سربلند

### فصل چهارم: تحلیل یافته‌ها

- ۹۳ ----- (۱-۴) جایگاه تصویر در شعر دفاع مقدس
- ۹۴ ----- (۲-۴) تصویرپردازی با صورخیال
- ۹۵ ----- (۱-۲-۴) تشبیه
- ۹۶ ----- (۲-۲-۴) استعاره
- ۹۷ ----- (۳-۲-۴) کنایه
- ۱۰۱ ----- (۴-۲-۴) مجاز
- ۱۰۲ ----- (۳-۴) تصویرپردازی بی‌صورخیال
- ۱۰۳ ----- (۱-۳-۴) استعاره‌گونه‌ها
- ۱۰۲ ----- (۱-۱-۳-۴) نماد یا سمبل
- ۱۰۷ ----- (۲-۱-۳-۴) اسطوره
- ۱۰۸ ----- (۳-۱-۳-۴) آرکی‌تایپ



- ۱۱۰ ----- تمثیل (۴-۱-۳-۴)
- ۱۱۱ ----- پارادوکس (۲-۳-۴)
- ۱۱۲ ----- اغراق (۳-۳-۴)
- ۱۱۳ ----- توصیف (۴-۳-۴)
- ۱۱۴ ----- ترکیب‌سازی (۵-۳-۴)
- ۱۱۷ ----- حس‌آمیزی (۶-۳-۴)
- ۱۱۸ ----- تشخیص (۷-۳-۴)

### فصل پنجم: نتیجه‌گیری

- ۱۲۱ ----- تصویر در شعر دفاع مقدس (۱-۵)
- ۱۲۳ ----- تصویرآفرینی با صورخیال (۲-۵)
- ۱۲۴ ----- تشبیه (۱-۲-۵)
- ۱۲۵ ----- استعاره (۲-۲-۵)
- ۱۲۵ ----- کنایه (۳-۲-۵)
- ۱۲۶ ----- مجاز (۴-۲-۵)
- ۱۲۶ ----- تصویرآفرینی بی صورخیال (۳-۵)
- ۱۲۶ ----- نماد یا سمبل (۱-۳-۵)
- ۱۲۶ ----- اسطوره (۲-۳-۵)
- ۱۲۶ ----- آرکی‌تایپ (۳-۳-۵)
- ۱۲۷ ----- تمثیل (۴-۳-۵)
- ۱۲۷ ----- پارادوکس (۵-۳-۵)
- ۱۲۸ ----- اغراق (۶-۳-۵)
- ۱۲۸ ----- توصیف (۷-۳-۵)
- ۱۲۹ ----- ترکیب‌سازی (۸-۳-۵)
- ۱۳۰ ----- حس‌آمیزی (۹-۳-۵)
- ۱۳۰ ----- تشخیص (۱۰-۳-۵)

### پیوست‌ها

- ۱۳۱ ----- فهرست منابع

مقالات-----۱۳۴

چکیده انگلیسی ----- ۱۳۵

# فصل اول

## کلیات تحقیق

## (۱-۱) پیش‌گفتار

بی‌گمان رخ‌دادها و دگرگونی‌های هر دوره‌ی تاریخی، تأثیرات زیادی در ساختار و ماهیت هنر و ادبیات پس از خود خواهد گذاشت. در کشور ما رویداد دفاع مقدس از آن دسته حوادثی است که تأثیرات شگفت و به‌سزایی را بر ادبیات فارسی، به‌ویژه شعر معاصر گذاشته است. شعر دفاع مقدس از بدو پیدایش، رسالت تصویرگری این حماسه‌ی بزرگ را بر دوش گرفته و بی‌شک در این امر گام‌های بزرگی برداشته است. در دهه‌های اخیر، نگرش شاعران معاصر و به‌ویژه شاعران جوان به شعر دفاع مقدس، رنگ و بوی ویژه‌ای به خود گرفته و باورها و عقاید آنان به صورت‌های مختلف و متنوعی در این نوع ادبی منعکس شده است.

بی‌شک هرچه از دوران پرافتخار دفاع مقدس فاصله می‌گیریم، شاهد تصویرآفرینی‌های متفاوتی در حوزه‌ی شعر دفاع مقدس خواهیم بود. شاعران شعر دفاع مقدس، با تصویرپردازی‌های زیبا و گاه منحصربه‌فرد خویش توانسته‌اند مفاهیم و ارزش‌های هشت سال دفاع مقدس را به‌خوبی در اشعارشان به تصویر کشیده و سبک خاص و تازه‌ای را به وجود آورند.

با آن‌که شعر دفاع مقدس، حجم قابل توجهی از سروده‌های شاعران معاصر را شامل می‌شود، برخی از پژوهش‌گران صرفاً به جمع‌آوری آن پرداخته‌اند و نقد و بررسی بلاغی، زیبایی‌شناختی و تصویری و به‌طورکلی تحلیل‌های آکادمیک در این زمینه، امری اغلب نوظهور است. حادثه‌ی دفاع مقدس که در جوهر و محتوا و نیز در کیفیت رویداد، پدیده‌ای شگفت و شگرف است، بیان تصویری متناسب با خود را می‌طلبد.

در این میان، شعر جوان دفاع مقدس در زمینه‌ی تصویرپردازی، تبلور و درخشندگی خاصی داشته - است. در واقع، خیال و تصویر خیال‌آفرین است که می‌تواند با کارکرد جادویی خود، شاعر را به عنوان هنرمندی چیره دست به مخاطبان بشناساند.

برخی از منتقدان ادبی، هنر را هم نتیجه و حاصل خیال و تخیل واقعی دانسته‌اند، زیرا تصویرسازی در شعر، خود نوعی آفرینش هنری است. شاعر مانند نگارگر و یا صورت‌گری ماهر، با کمک الفاظ و واژه‌هایی موزون، به کلمات و اشیای پیرامونش رنگ زندگی بخشیده و باری عاطفی بر دوش کلمات می‌گذارد. شاعر با ارائه‌ی تصویر شاعرانه، هنری تازه می‌آفریند که تا آن لحظه در هیچ منظره‌ی طبیعی و یا تابلوی هیچ هنرمندی وجود نداشته است و یا اگر وجود داشته است، کسی جز شاعر آن را نمی‌دیده است.

«شیوه‌ی تصویرگری شاعران معاصر با شیوه‌ی قدما تفاوت دارد. نوع نگاه اینان به هستی و ذهنیت تصویرسازشان تابع اصولی است که در بسیاری موارد از شاعران کلاسیک فاصله می‌گیرد. شاعران نوپرداز روی این نکته تأکید می‌کنند که دوران شعر قالبی پایان یافته و تقلید از شعرای گذشته خطایی بزرگ است. تقلید در هر شکل نامطلوب است و با اصالت فاصله دارد، سخنی که محتوایی نو نداشته باشد اگرچه به انواع زیورها آراسته باشد، اصیل و نو نخواهد بود. نمی‌توان تنها با تکیه بر علم بیان کلاسیک کیفیت تصویرگری شاعران معاصر را توضیح داد» (زرقانی، ۱۳۸۴: ۳۳).

از گذشته تاکنون، منتقدان زیادی به نقد و بررسی اشعار فارسی پرداخته‌اند و به جرأت می‌توان گفت که تحلیل تصویرهای شعری یکی از مهم‌ترین اهداف آن‌ها بوده است. چرا که بسیاری از آن‌ها تصویر را جزء جدایی‌ناپذیر شعر می‌دانستند و با اصل قرارداد این مبحث، به تحلیل و بررسی آثار می‌پرداختند. کارکرد چندضلعی خیال، وسعت هنر تصویرپردازی و اثرگذاری عمیق، باعث شده است که ما هم‌چنان زبان شعر را زبان برتر بدانیم و با این نگرش؛ به تحلیل یافته‌ها در این پژوهش بپردازیم. در این پژوهش ضمن معرفی شعر جوان دهه‌ی هشتاد دفاع مقدس، در دو بخش مجزا به بررسی تصویرهای شعری در این آثار گران-قدر خواهیم پرداخت.

برای این منظور؛ ده مجموعه‌ی شعر منتشرشده در فاصله‌ی بین سال‌های هزار و سی صد و هشتاد تا هزار و سی صد و نود را که توسط کنگره‌ی سراسری شعر دفاع مقدس وابسته به بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس به چاپ رسیده است، انتخاب نموده و تصاویر موجود در این اشعار را تحلیل و بررسی خواهیم کرد.

تنوع عناصر خیال‌آفرین در این اشعار به همراه ابتکار و نوآوری باعث پدیدآمدن تصاویر زیبا، بدیع و شگفت‌انگیزی گردیده است که ما را برآن داشته است تا در این کاوش، درکشف جنبه‌های تازه، دیده نشده و ناگفته‌ی آن‌ها سعی نماییم.

در عام‌ترین تعریف، می‌توان گفت که تصویر؛ می‌تواند هر نوع دریافت حسی و یا انتزاعی شاعر از واقعیت‌های پیرامونش باشد که آن‌را به وسیله‌ی صورخیال و حتی گاهی بی‌مدد صورخیال و با استفاده از تکنیک‌های متعددی که به آن‌ها دست یافته است، به مخاطب خود ارائه می‌کند.

دیدگاه تصویری، دایره‌ی شمول گسترده‌ای دارد و تنها شامل کارکردهای مجازی زبان نمی‌شود. تصاویر تشبیهی، مجازی، کنایی و استعاری؛ صورت‌های رایج و سنتی هستند که در کتب بلاغی قدیم بسیار به آن‌ها اشاره شده است.

البته در بعضی از کتب بلاغی قدیم و جدید، علاوه بر این چهار صورت خیال، به بعضی دیگر از صنایع بدیعی معنوی نیز ارزش تصویری داده شده است و بی‌گمان، آغازگر این بحث در زمینه‌ی تصویر، دکتر شفیع‌کدکنی است که مباحثی از جمله اغراق، تشخیص (با تأکید بر تمایز آن از استعاره)، حس‌آمیزی، مبالغه و تمثیل را به نوعی از انواع تصویر دانسته‌اند.

می‌توان ادعا نمود که دامنه‌ی خیال در اشعار شاعران دفاع مقدس، بسیار گسترده است و فراوانی تصویرهای متنوع و ابتکاری در آثارشان، نتیجه‌ی جستجوی ذهن آنان در پرورش معانی تخیلی می‌باشد. زیرا خیال، تحت تأثیر احساس و عاطفه در ذهن شاعر به پرواز درمی‌آید و در نتیجه تصویرهای جدا از سروده‌های شاعران دیگر خلق می‌کند.

در بیش‌تر موارد، اگر تصویرخیال را از شعر بسیاری از این شاعران برداریم، شعرشان برای مخاطبان مبدل به جمله‌ای ساده و بی‌انگیزه خواهد شد. اما خیال‌پردازی و تصویرآفرینی در شعر همه‌ی شاعران، به یک‌اندازه نیست و هر کدام در تصویرآفرینی تخیلی بنا به ذوق و مطابق شدت و ضعف تصویربرداری خیالی خویش، راهی متفاوت برگزیده‌اند که ما تا حد امکان این روش‌ها را معرفی خواهیم کرد.

## ۱-۲) بیان مسأله

شعر دفاع مقدس، با داشتن شاخصه‌های خاص و گاه منحصربه‌فرد خود و با توجه به جایگاه متفاوت و ویژه‌ای که در سال‌های اخیر به‌دست‌آورده است، تلاش بیش‌تری را نیازمند است تا بتواند به محافل علمی و آکادمیک راه یافته و به صورتی کاملاً روش‌مند و با رعایت اصول و موازین شعری در معرض نقد و بررسی قرار گیرد. یکی از شاخص‌ترین ویژگی شعرهای دفاع مقدسی که در دهه‌ی هشتاد و عمدتاً توسط شاعران جوان سروده شده‌اند، غنای تصویری است. این شاعران در تصویرآفرینی‌های خود گاه از عناصر چهارگانه‌ی صورخیال؛ یعنی تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز بهره گرفته‌اند و گاه، حتی بی‌مدد صورخیال؛ با به‌کارگیری گونه‌های پیرایانی و دیگر صنایع جمال متن از قبیل سمبل، اسطوره، آرکی‌تایپ، توصیف، تمثیل، مبالغه، تشخیص و ... بر زیبایی، دل‌نشینی و تأثیرگذاری اشعار خود افزوده‌اند.

لذا در این تحقیق، تلاش شده است تا حد امکان و به صورتی سنجیده و روش‌مند، به بحث در مورد جایگاه تصویر، ویژگی‌ها، انواع و اقسام آن و چگونگی کاربرد آن در شعرهای دفاع مقدسی که در بازه‌ی زمانی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ سروده شده‌اند؛ پرداخته شود. برای این منظور، دردسترس‌ترین این شعرها را که در طول سال‌های ذکرشده به طور مرتب و پیاپی توسط کنگره‌ی سراسری شعر دفاع مقدس، منتشرگردیده و از اعتبار، جامعیت، تنوع، به‌روز بودن و همچنین کیفیت بالایی برخوردار است؛ انتخاب نموده و به موردکاوی تصویری در این ده مجموعه شعر پرداخته‌ایم.

### ۳-۱) اهداف و ضرورت پژوهش

هدف از انجام این تحقیق، تبیین جایگاه تصویر در شعر دفاع مقدس می‌باشد که با تکیه بر شعر دهه-ی هشتاد، انجام گرفته است. هم‌چنین از دیگر اهداف این تحقیق می‌توان به معرفی، تبیین و تشریح عناصر پیرایه‌ی بیانی سازنده‌ی خیال در شعر دفاع مقدس؛ تحت عنوان تصویرآفرینی بی‌صورخیال نیز اشاره کرد.

### ۴-۱) پرسش‌های پژوهش

الف) نقش و جایگاه تصویر در شعر دفاع مقدس، چگونه است؟

ب) تصویرآفرینی با صورخیال و تصویرآفرینی بی‌صورخیال، در شعر دفاع مقدس چه تفاوت و شباهت‌هایی دارند؟

ج) کاربرد عناصر مختلف سازنده‌ی خیال در تصویرپردازی شعر دفاع مقدس، چگونه است؟

### ۵-۱) فرضیه‌ها

الف) بسآمد بالای تصویر در شعر دفاع مقدس، یکی از عوامل مهم ماندگاری و تأثیرگذاری این نوع شعر است که سبب شده است تا شاعران بتوانند با وجود گذشت چندین سال از دوران دفاع مقدس (که اگر دفاع نبود، مقدس هم نبود)، به صورتی کاملاً محسوس و ملموس، حوادث جنگ را تصویرپردازی کرده و به زیباترین شکل ممکن به مخاطب خود ارائه کنند.

ب) به نظر می‌رسد که در شعر دهه‌ی هشتاد، شاعران دفاع مقدس به استفاده از مفاهیم انتزاعی و درونی‌تر کردن تصاویر، گرایش بیش‌تری داشته‌اند و این اتفاق در تصویرپردازی‌های بی‌صورخیال نمود بیش‌تری داشته است.

## ۶-۱) کاربران پژوهش

در صورتی که به امید خداوند متعال در پایان کار، نتیجه‌ی مورد قبولی حاصل شود؛ این پژوهش می‌تواند مورد استفاده‌ی استادان، دانشجویان، پژوهش‌گران و علاقه‌مندان حوزه‌ی ادبیات مقاومت و ادبیات معاصر؛ در دانشگاه‌ها، مرکز پژوهش‌های حوزه‌ی هنری و بنیاد حفظ و نشر آثار و ارزش‌های دفاع مقدس قرار گیرد.

## ۷-۱) روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

روش تحقیق در این پایان‌نامه به صورت توصیفی - تحلیلی بوده است و بر پایه‌ی مطالعات کتاب‌خانه‌ای انجام گرفته است. پس از گردآوری اطلاعات و مطالعه و بررسی آثار، به تحلیل اطلاعات و داده‌ها پرداخته‌ایم و سپس براساس نتایج به دست آمده، فرضیه‌ها بررسی شده‌اند.

## ۸-۱) پیشینه‌ی پژوهش

با مراجعه به کتاب‌شناسی دفاع مقدس و بررسی آثار منتشر شده در زمینه‌ی تصویر در شعر دفاع مقدس درمی‌یابیم که تنها اثر مرتبط و قابل توجه، کتاب «صورت‌خیال در شعر مقاومت» نوشته‌ی حسن قاسمی است که در سال ۱۳۸۳ توسط انتشارات فرهنگ‌گستر به چاپ رسیده است و به طور کلی به تحلیل و بررسی صورت‌خیال در قالب‌های شعری مقاومت پرداخته است. مقاله‌ای نیز در این زمینه، با مشخصات زیر منتشر گردیده است:

- شریفی ولدانی، غلامحسین و میلاد شمعی، تحلیل صورت‌های خیالی در شعر پایداری بر اساس نقد ادبی جدید (روش ژیلبر دوران)، نشریه‌ی ادبیات پایداری، دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال دوم، شماره‌ی چهارم، بهار ۱۳۹۰.

ضمن این‌که پیش از این، دو پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نیز در دانشگاه سمنان با موضوعاتی کمابیش مرتبط به موضوع این پایان‌نامه انجام گرفته است:

- خیرالدین، صدیقه، بررسی عنصر بلاغت (تشبیه) در شعر دفاع مقدس، به راهنمایی دکتر یدالله شکری، اسفندماه ۱۳۹۱.

- عرب‌عامری، فاطمه، بررسی عناصر شاعرانه در اشعار علی موسوی‌گرمارودی، به راهنمایی دکتر عبدالله حسن‌زاده‌میرعلی، مهرماه ۱۳۸۹.



## فصل دوم تصویر

## ۲-۱) تصویرچیست؟

در کتاب‌های بلاغت و نقد ادبی فارسی، اصطلاح تصویر؛ معادل ایماژ به کار می‌رود. بحث از تصویر (درمعنای ایماژ) را نخستین بار دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در کتاب صورخیال در شعر فارسی (۱۳۴۹ش.) مطرح کرد و از جنبه‌ی نظری و عملی آن را با دقت و درایت خاصی در شعر فارسی به بحث گذاشت. از آن پس بررسی تصویرهای شعری به روش کتاب صورخیال، محور بخش عمده‌ای از پژوهش‌های ادبی قرار گرفت. در عام‌ترین مفهوم، تصویر بر کل زبان مجازی اطلاق می‌شود؛ یعنی آن بخش از کاربردهای خلاقه و هنری زبان که از رهگذر تصرفات خیال در زبان عادی به وجود می‌آید. اما از دیرباز بلاغیان و منتقدان تعاریف متنوعی از این اصطلاح ارائه کرده‌اند (فتوحی، ۱۳۸۶: ۴۱). در ابتدای این تحقیق، برای روشن‌تر شدن مفهوم تصویر در ذهن مخاطب؛ به چند تعریف مشهور از چند دیدگاه متفاوت اشاره می‌کنیم. تصویر به مجموعه‌ی تصرفات بیانی و مجازی (از قبیل تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز مرسل، تمثیل، نماد، اغراق و مبالغه، اسناد مجازی، تشخیص، حس‌آمیزی، پارادوکس و ...) اطلاق می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۹ و ۲۱).

در لغت‌نامه‌های انگلیسی برای واژه‌ی (Image) معانی زیرآمده است: «بدل، کپی، شبیه، عکس، مجسمه، هیأت، شکل، تشبیه، سایه، شمایل، برگردان و نمادین کردن...». منتقدان و بلاغیان معاصر عرب نیز واژه‌های «صورت» و «تصویر» را معادل ایماژ به کار برده‌اند (فتوحی، ۱۳۸۶: ۳۸).

ایماژ، تصویری است که از کلمات حاصل می‌شود (Abrams, 1999:79). تصویر، هرگونه توصیفی است که بر یکی از حواس آدمی تأثیر بگذارد (Barton, 1997: 88). دکتر خسرو فرشیدورد در این باره می‌گوید: «مراد از تصویر، چیزی است که اروپاییان به آن ایماژ و گذشتگان ما به آن تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه گفته‌اند» (فرشیدورد ۱/۱۳۷۳: ۲۰۵).

تصویر (ایماژ)، پرکاربردترین اصطلاح نقد ادبی است که از دیرباز در بلاغت اسلامی مطرح بوده و در دوره‌ی شکوفایی نقد جدید در ادبیات غرب محبوبیت بسیار یافته است (فتوحی، ۱۳۸۶: ۳۷).

آنچه که به کیفیت تجربه‌ی عاطفی و فضای ذهنی نویسنده کمک می‌کند، صورت‌های گوناگون خیال است که به آن تصویر می‌گوییم (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۱۸۸). تصویر را انگاره یا انگاره‌ی ناهم‌خوان می‌نامیم. درانگاره، هندسه‌ی طبیعی اشیاء دگرگون می‌شود؛ مثل پای نسیم (فضیلت، ۱۳۸۴: ۵۹). تصویر، موجب آرایش و تزئین اندیشه می‌شود (فتوحی، ۱۳۸۶: ۹۶).

تصویر، عبارت است از مجموعه‌ی رنگ و شکل و معنی و حرکت (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۷۰: ۲۶۱). ایماژ یا خیال، عنصر ثابت و اوج حیات شعری‌ست. از نظر لغوی ایماژ، تصویر و سایه و خیال است (همان: ۱۰). ریچاردز معتقد است که تفکر درباره‌ی اشیاء با ایماژ آغاز می‌شود (همان: ۴۸). فرآیند تصویرسازی چنان است که خطوط خیال در تقاطع با یکدیگر به ذهن متبادر می‌شوند؛ گویی چند عکس مثل اسلاید روی هم نمایش داده می‌شود و از ترکیب این عکس‌ها تصویر تازه‌ای پدید می‌آید (همان: ۵۲).

تصویر، حلقه زدن دو چیز از دو دنیای متغایر است، به وسیله‌ی کلمات در یک نقطه‌ی معین. این دو چیز یا چندین چیز، ممکن است ظرفیت‌های عاطفی یا فکری متفاوتی داشته باشند و همچنین به زمان‌ها و مکان‌های مختلفی تعلق داشته باشند که به وسیله‌ی تصویر در یک نقطه جمع می‌شوند (براهنی، ۱۳۷۱: ۱۱۳-۱۱۴).

دکتر حمید زرین‌کوب درباره‌ی تصویر معتقدند که تصویرسازی در شعر، نوعی آفرینش هنری است که به وسیله‌ی آن شاعر به کلمات و اشیاء رنگی از زندگی می‌بخشد و باری عاطفی بر دوش آن‌ها می‌نهد و به یاری این تصاویر، دنیای تازه‌ای می‌آفریند (مجموعه مقالات، ۱۳۶۷: ۱۹۰-۱۹۵). ازرا پاوند، تصویر را آن چیزی می‌داند که گرهی فکری و عاطفی را در لحظه‌ای از زمان ارائه می‌دهد (براهنی، ۱۳۷۱: ۱۱۳).

هنرمند، تجربه‌های خود را عمدتاً از طریق حواس دریافت می‌کند و ناگزیر از ابراز تأثیرات حسی خود است. در انتقال این تأثیرات باید از زبانی بهره‌برد که حسی‌تر از زبان عادی است و آن زبان خیال، نام دارد. این مفهوم از خیال، در تعریف لغوی «image» نیز دیده می‌شود. «image» به معنی نشان دادن شخص، حیوان یا شیء است به شکل مجسمه، طرح، نقاشی و... که با حواس قابل دریافت باشد. شاعر یا نویسنده تجربه‌ی حسی خود را با زبان تصویر برای مخاطب مملوس و محسوس می‌کند تا مخاطب در دریافت هنرمندانه‌ی او شریک شود.

وی روح مخاطب را به فعالیت وا می‌دارد و نغمه‌ای از وحدت را در آن پراکنده می‌سازد و این کار را جز با نیروی تخیل نمی‌تواند صورت دهد. هر بیانی که نوعی تشخیص و برجستگی دارد و سبب اعجاب و شگفتی می‌شود، صورتی از خیال است که آن را تصویر می‌نامند (حسن‌زاده‌میرعلی، ۱۳۸۷: ۵۴).

تصویر در شعر، بیانی است که به صور ذهنی حاصل از دریافت‌های حسی شاعر، زندگی می‌بخشد؛ به عبارت دیگر سبب می‌شود تا خواننده احساس کند که چیزی را به گونه‌ای متمایز می‌بیند، لمس می‌کند، می‌بوید و یا می‌شنود (اسکلتن، ۱۳۷۵: ۱۵۵).

باشلار معتقد است: «تصویر، یک ادراک حسی میرا نیست، بل زبانی است که زاده می‌شود» (ریکور، ۱۳۷۸: ۵۵). سارتر در تعریفی از تصویر می‌گوید: «تصویر عبارت است از نحوه‌ی خاص ظهور یک شیء در شعور انسانی و یا به طریق اولی، تصویر؛ طریقه‌ی خاصی است که شعور انسانی به وسیله‌ی آن یک شیء را به خود ارائه می‌دهد» (براهنی، ۱۳۷۱: ۱۱۴).

در ساده‌ترین نگاه، عکسی را که پس از شنیدن واژه‌ی «انار» در ذهن حاضر می‌شود، تصویر شمرده اند و در پیچیده‌ترین ذهنیت، هر امر خیلی مرکب و پیچیده و چندبعدی را که از ترکیب امور متعدد حتی از ترکیب حالات و اصوات متناقض حاصل آید، تصویر نامیده‌اند (فتوحی، ۱۳۸۶: ۴۲).

در زبان فارسی کلمه‌ی خیال را برابر با ایماژ پیشنهاد کرده‌اند، زیرا خیال در معنی سایه، عکس، پرهیب، شبخ و ... آمده است. اما در نقد ادبی و بلاغت فارسی، اصطلاح تصویر مقبولیت عام یافته است (فتوحی، ۱۳۸۶: ۳۸).

البته قابل به ذکر است که پیش از این، با آن که علم بیان از همان آغاز قرن پنجم هجری، کار تحلیل زبان مجازی و صورت‌های خیالی شعر را بر عهده داشته، اما اصطلاح تصویر در نقد ادبی و بلاغت فارسی چندان کاربردی نداشته و در آثار ادبی واژه‌ی «خیال» در مفهوم تصویر شعری و صورت خیالی رایج بوده است (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۷۰: ۷-۱۷). بنابراین از آن جا که تصویر، معادل تخیل دانسته شده است؛ مانند تخیل تعریف دقیق و جامع و مانعی از آن ارائه نگردیده است.

## ۲-۱-۱) اهمیت تصویر در شعر

اهمیت تصویر در شعر به اندازه‌ای است که میزان هنر شاعر و توانایی‌های او در هر قالب شعری با میزان مهارت او در تکنیک تصویرآفرینی و تصویرپردازی ارتباط مستقیم دارد. «حتی در نظر برخی منتقدان، شعری که در آن تصویر نباشد؛ شعر به حساب نمی‌آید» (یوسفی، ۱۳۶۱: ۱۱۳). چه بسا امتیاز مهم شعر از نظم و نثر، وجود همین تصویرها باشد.

تصویر در معماری یک شعر متعالی، امری ذاتی و غیر قابل تفکیک است؛ یک شعر ماندگار تبلور تصویرهای ناب و نو می‌باشد. چراکه تصویر خود، تبلور دریافت‌ها و کشف‌های شاعرانه است؛ نه حاصل درهم‌خزیدن لغات و به هم جوشیدن واژه‌ها (صاعدی، ۱۳۶۹: ۳۸).

از مهم‌ترین نشانه‌های قدرت شاعران قدیم، تسلط در کلمه و کلام و اصل سخنوری بوده است. اما قدرت شاعر امروز ضمن احاطه بر فوت و فن‌های زبان مادری، بیش‌تر بر اساس خیال‌پردازی و تصویرسازی و به عبارت دیگر؛ دورپردازی‌های ذهن اوست (آژند، ۱۳۶۳: ۴۰۶).